

DÜNYA DİLLƏRİNDƏ SÖZ SIRASI PROBLEMİ

Gülzar Xəlilova

Odlar Yurdu Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: gxb_1986@mail.ru

Xülasə. Məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə söz sırası modelləri haqqında dilçilərin fikir və mülahizələri sistemləşdirilərək bu çox mürəkkəb məsələlərə yeni baxış formalaşdırılır. Müxtəlif dillərdə söz sırasının oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin tədqiqinə yeni yanaşma nəticə etibarilə dil universaliləri haqqında artıq məlum faktların da yenidən nəzərdən keçirilməsinə bir töhfə ola bilər.

Açar sözlər: Söz, söz sırası, dünya, dil, konsepsiya.

THE PROBLEM OF WORD ORDER IN THE WORLD LANGUAGES

Gulnar Khalilova

Odlar Yurdu University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article systematizes the ideas and opinions of linguists about word order models in different systematic languages and forms a new view on these very complex issues. A new approach to the study of similar and different features of word order in different languages may ultimately contribute to the re-examination of already known facts about linguistic universals.

Keywords: Word, word order, world, language, concept.

ПРОБЛЕМА ПОРЯДКА СЛОВ В ЯЗЫКАХ МИРА

Гюльнар Халилова

Университет Оdlar Юрду, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье систематизированы идеи и мнения лингвистов о моделях порядка слов в разных систематических языках и формируется новый взгляд на эти весьма сложные вопросы. Новый подход к изучению сходных и различных особенностей порядка слов в разных языках может в конечном итоге способствовать пересмотру уже известных фактов о языковых универсалиях.

Ключевые слова: Слово, порядок слов, мир, язык, концепция.

1. Giriş

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya dillərini hansısa bir sistem əsasında qruplaşdırmaq təşəbbüsü olmuşdur. Əslində bu təşəbbüs dillər üzrə aparılan tədqiqatlardan alınan qlobal nəticə kimi meydana çıxmışdır. Belə nəticələrdən biri dillər ailəsi anlayışı və onların təsnifi ilə bağlı idi. Bu XIX əsr dilçiliyi üçün böyük nəticə idi. Lakin bu istiqamətdə tədqiqatlar nə qədər uğurlu olsa da, zamanına görə kifayət etmirdi. Tarixi-müqayisəli tədqiqat metodu dilin daxili məsələlərinə nə qədər nüfuz etsə də, həmin tədqiqat metodunun ölçüsündən kənar qalan problemlər var idi. XIX əsr dilçiliyin tarixi-müqayisəli metodun uğurları ilə nə qədər zənginləşsə belə onun daxilində başqa meyillər var idi. Bu daha çox qeyd olunan dilçilik metodunun təsirindən qurtarmaq, yeni metodlar axtarışı ilə bağlı idi. XIX əsrin sonlarında Alman dilçilik məktəbi-Gənc qrammatiklər tarixi-müqayisəli metoddan uzaqlaşmağa cəhd etsələr də buna müvəffəq ola bilmirdilər. XX əsrin əvvəllərində tarixi-müqayisəli metodun daxilində struktur dilçilik metodu formalaşdı və dillərin struktur xüsusiyyətlərinin tədqiqi xüsusi önəm daşımağa başladı. Lakin zamanına görə elmi-texniki tərəqqinin yüksək inkişafı

və müəyyən məqamlarda onların kəsişməsi yeni fənlərin, elm sahələrinin meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Eyni zamanda bu məntiq daha bir əlaməti də müəyyənləşdirdi. Bu da elmi tədqiqat metodlarının müxtəlif elm sahələrində bir-birinə yaxınlaşması ilə bağlı idi.

XX əsr dilçiliyi əvvəlki əsrlərlə müqayisədə bir çox cəhətdən əlamətdardır; xüsusilə nəzəri dilçiliyin yaranması, struktur dilçilik metodunun meydana gəlməsi, psixolinqvistikanın sürətli inkişafı, antroposentrik dilçilik metodunun meydana gəlməsi və sürətlə inkişafı dilçilik elmini o qədər zənginləşdirdi ki, vaxtilə əvvəlki tədqiqat metodunun həll edə bilmədiyi problemlərin həllinə yol açdı. Nəticədə kompüter dilçiliyinin meydana gəlməsi və zamanına görə onun inkişafına şərait yaratdı. Əslində süni intellekt, sinxron tərcümə maşınlarının işlənməsi müəyyən qədər də antroposentrik dilçiliyin inkişafı ilə bağlıdır. Mahiyyət etibarını ilə antroposentrik dilçilik, dilçilik elminin yeni istiqamətə yönəldilməsi ilə bağlı idi. Məsələ ondadır ki, antroposentrizm tarixi-müqayisəli və struktur dilçilikdən fərqli olaraq, zahirən belə təsəvvür yaradır ki, müasir dilçilik müəyyən qədər dilçilikdən uzaqlaşma ilə müşayiət olunur. Zənnimizcə, bu belə deyil. Əslində dilçilik elmi tətbiq səviyyəsinə görə indiki qədər geniş və qlobal səviyyədə olmamışdır. Yəni müasir dövrdə süni intellekt, kompüter dilçiliyi, linqvistik prosessorun təkmilləşdirilməsi kimi problemlər birbaşa ünsiyyətlə bağlıdır və bu dil olmadan mükün deyil. Bu mənada müasir dilçilik daha qlobal tətbiq sahələrini, dövrün tələblərini ödəyəcək səviyyə ilə əlamətdardır. Dilçilik elminin bu dönməndə XX əsrin ortalarından başlayaraq dünya dillərinə qlobal baxışda yeni istiqamət - söz sırasının öyrənilməsi ehtiyacı ortaya çıxır. Bu problemin iki tərəfi vardır: birincisi, kompüter dilçiliyində söz sırasının dillər üzrə tətbiqi, digəri isə dünya dillərinin genoloji xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq daha qlobal təsnifini verməkdən ibarət idi. Problemin belə qoyuluşu müasir dilçilikdə protodillər və onların da meydana gəlməsi probleminə müasir elmlərin indiki inkişaf səviyyəsində müəyyən qədər kömək edir. Dilçilikdə müqayisəli-tipoloji tədqiqatlar inkişaf etdikcə qeyd olunan problemlərin həllinə imkanlar yaradır. Buna görə də dildə söz sıralarının tədqiqi aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Əvvəla söz sırası etnokulturoloji hadisədir. İnsanların dünyanı görmə xüsusiyyəti dilin bir çox aspektlərində izini qoyur. Məsələn, türk dillərində təyin təyin olunandan əvvəl gəlir; yəni əlamət sintaktik düzümdə türk insanını predmetdən əvvəl cəlb edir. Bu xüsusiyyət türk dillərini Hind-Avropa dillərindən fərqləndirir və şüur modeli olaraq dilin sintaktik strukturunda öz əksini tapır. Digər maraqlı məqam həm də ondan ibarətdir ki, slavyan və german dillərində söz sırası modellərindən fərqli olaraq, türk dillərində qeyd olunan model mühafizəkardır və indi də həmin prinsip gözlənilir. Cümlədə söz sırası eyni zamanda dilin struktur inkişafı kontekstində bir sıra dəyişikliyə uğraya bilər. Göstərilən faktlar onu deməyə imkan verir ki, dildə söz sırası probleminin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dilçilikdə söz sırasının öyrənilməsinin tarixi yetmiş ilə yaxındır. Lakin bu sahədə elə qiymətli tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir ki, müəlliflərini dünyadilçiliyində məşhurlaşdırmışdır. Buna səbəb aparılan elmi tədqiqatın qloballığı və alınan nəticənin dəyərliliyində idi. Belə müəlliflərdən biri də C. Qrinberqdir. Qeyd etmək lazımdır

ki, söz sırasını tədqiqində iki yanaşma ənənəsi “Qrinberq” və “Praqa” ənənələri kimi səciyyələnir. Bu barədə C. Hokinz və digər [10; 9; 5, s.81-138] çoxsaylı tədqiqatçıların əsərlərini qeyd etmək olar. C. Qrinberq XX əsrdə dillərin təsnifindən bəhs edərkən sintetik, analitik və polisintetik dilləri fərqləndirir və bunların içərisində sintetik və analitikliyin üstünlüyünü müəyyənləşdirir. Bu bölgüdə bir meyar üstünlük təşkil edir. Lakin sonrakı dövrlərdə aparılan tədqiqatlar C. Qrinberqi bu nəticəyə gətirdi ki, dillərin təsnifində bir kriteriyadan deyil, bir neçə meyardan istifadə etmək lazımdır. Sonrakı tədqiqatlarında o, cümlədə söz sırası, ön və son qoşmalar, təyin və təyinolunana görə təsnif prinsipini işləyərək dünya dillərinin təsnifinin əsaslarını müəyyənləşdirdi. Bu üç kriteriya dünya dillərinin bölgüsündə çox əhatəlidir; bu bölgü özündən əvvəlki bölgülərdən həm dünya dillərini əhatə dairəsinə, həm də məzmununa görə çox üstünlüyə malikdir. Onları nəzərdən keçirək:

1. Birinci meyar isimlə ifadə olunan subyekt, isimlə ifadə olunan obyekt və feildən ibarət sadə cümlələr əsasında müəyyənləşdirilən modeldir. Burada subyekt “S”, obyekt “O” və feli-xəbər isə “P” ilə göstərilir. Belə olduğu halda cümlədə söz sırası “SOV” kimi qeyd olunur və dünya dillərində söz sırasının əsas olaraq altı növü göstərilir: VSO, VOS, SVO, OVS, SOV, OSV.

2. İkinci kriteriya sözlər və qoşmalarla bağlıdır. Məsələn rus dilində önqoşmalar buna nümunədir. Son qoşmalara gəldikdə isə türk dilləri buna misal ola bilər. Bu xüsusiyyət dil quruluşlarına nəzərən qrammatikləşmiş dil vahidlərinin yerləşməsi ilə bağlıdır.

3. Təyin və təyinolunan, əsasən, sabit mövqeyə malikdir. Məsələn türk dillərində təyin və təyinolunanın dəyişməz mövqeyi vardır: təyin təyinolunandan əvvəl gəlir. Hind-Avropa dillərində isə bu əksinədir [3, s.141].

Adətən, dilçilik ədəbiyyatlarında müxtəlif sistemli dillərdə müşahidə olunan bu dil vahidləri istər diaxron, istərsə də sinxron aspektdə qrammatikləşmə prosesində mövcud dil quruluşunun əlamətlərinin saxlanması ilə izah olunur. Dil vahidlərinin desemantizasiyası istər sintetik, istərsə də analitik dillərdə hər bir dilin özünəməxsusluğu kontekstində özünü göstərir. Bu mənada C. Qrinberq dillərin təsnifinin kompleks meyardan istifadə edərkən geniş əhatəyə malik əlamətlərdən istifadə edir. Bu halda qeyd olunan faktların əhatə dairəsi müəyyən qədər genişlənir və xüsusiləşir. Onun ardınca C. Qrinberq üçüncü əlaməti - təyin və təyinolunanı müəyyənləşdirir və dünya dilləri içərisində fərqləri görür.

C. Qrinberq tərəfindən aparılan təsnifin yeniliyi onda idi ki, o, kompleks metoddan istifadə edir və dünya dillərini bunun əsasında daha böyük bölgüdə qruplaşdırır. O, bu bölgünün mahiyyətindən danışarkən bu nəticəyə gəlir: *“Beləliklə, xarici meyarlara əsaslanan müxtəlif təsnifatları nəzərdən keçirdikdən sonra onların daxili tipoloji təsnifatın linqvistik tədqiqatlar üçün, həqiqətən, birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olduğu üzə çıxır. Bunun səbəbi dil əlaqəsinə aid bəzi vacib məsələlərdir: buraya sosialinqvistik, mədəni-tarixi faktorlar daxildir. Bu meyarlar tipoloji aspektdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir”* [3, s.141].

XIX əsrə qədər dünya dilləri təsnif olunarkən xarici meyarlara üstünlük verilmişdir. C. Qrinberq özü də qeyd etdiyi kimi, yeni bölgədə dilin daxili xüsusiyyətlərinə fikir verməklə apardığı bölgədə yeni nəticələr əldə etmişdir. A.V. Tsimmerlinq C. Qrimberqin dilçilik sahəsindəki bu yeniliyindən və nəzəri dilçiliyə gətirdiyi yeniliyindən bəhs edərək yazır: “C. Qrinberq söz sırasından bəhs etməklə - müasir dövrümüzə söz sırasının tipologiyasını verdi. “Söz sırası “inqilabi səviyyə”yə çatdı. Müəllif təkcə sözlərin sırasından deyil, “mənalı cümlə elementlər”indən bəhs etdi. C. Qrinberqin kolleksiyasında dillərin ilkin siyahısı kiçik, lakin onun çıxardığı nəticə çox geniş idi və tədqiqat proqramı idi. Bu nəzəriyyə ilə o, dünya dillərində söz sırasının hansı rola malik olduğunu konseptual şəkildə cavab verdi; sintaktik məhdudiyyətlərin nə üçün olduğunu göstərdi” [11].

A. Tsimberqin irəli sürdüyü söz sırasının “inqilabi yüksəkliyə qaldırması” fikri A. Qrimberqin qeyd olunan istiqamətdə apardığı tədqiqatların təfərrüatına qədər dərinliyinə nüfuz edə bilməsi ilə bağlıdır.

Dünya dillərində söz sırasının təsnifi probleminin öyrənilməsində A. Tsimberqin də xidmətləri vardır. O, dünyada mövcud olan təbii dillərin sintaktik strukturunun iki prinsipini göstərir: ierarxik və xətti. O, bunları əsas götürərək dünya dilləri ağacının əsas sintaktik xassəsini müəyyənləşdirməyin mümkünlüyü ideyasını irəli sürür. Bunun üçün də o, aşağıdakı vəzifələrin reallaşmasını qeyd edir:

“1. Daha doğrusu, elementlərin iyerarxik quruluşu tabeçilik ağacıdır - bir şərtlə ki, orada ilkin simvol (ağacın kökü) oxların digər qovşaqlara getdiyi, lakin heç bir yolun keçə bilməyəcəyi yer müəyyən edilsin; 2. Müxtəlif versiyalarda ağacın kökü ya maksimal komponent (cümlə və ya cümlənin qapalı qrupu), ya da müəyyən bir növün sintaktik kateqoriyası, məsələn, birləşmiş fel və ya predikatın zirvəsi hesab olunur. Rəsmi dillər müəyyən təbii dillərə uyğun gəlir (məsələn, ingilis, çex, rus, alman və s.); 3. Üçüncüsü, sintaktik strukturların tanınması üçün effektiv prosedurun - parserin yaradılması. Təbii dillərdə sözlərin ardıcılığına dair müşahidələr belə deməyə əsas verir ki, bu üç vəzifənin hamısı bilavasitə ənənəvi dilçiliklə və dilin, həqiqətən, mövcud olan sistem obyektini kimi öyrənilməsi ilə bağlıdır. Fakt budur ki, dünyada heç bir dil cümlə elementlərinin xətti birləşmələrinin bütün dəstindən istifadə etmir; sözlərin və cümlə qruplarının dəyişdirilməsini az və ya çox dərəcədə məhdudlaşdırır: alman və ya ingilis dillərində danışanların nöqtəyi-nəzərindən bəzi xətti tələbə icazə verilir və ya məqbuldur, digərləri isə ya birbaşa qadağandır, ya da uyğun deyil və qeyri-təbii görünür. Bu o deməkdir ki, ana dilində danışanların şüurunda öz generativ qrammatikası və öz analizatoru var ki, bu da onlara pis formalaşmış söz sıralarını, o cümlədən müasir rus və bir sıra qohum slavyan dillərinə də aiddir” [11].

A.V. Tsemmerlinq bir çox tədqiqatlara və özünün apardığı müşahidələrə əsasən, qeyd edir ki, rus dilində “söz sırası sərbəstdir, lakin nizamsız” deyil. Yəni bu dildə qeyd olunan sərbəstliyin özündə də bir qayda vardır. O, bunu haqqında danışılan cümlələrin kommunikativ təyinatı ilə bağlayır. Alman dilində isə məsələ belədir:

“Alman dilində isə tamamlıqla mübtədanın yerinin məhdud səviyyədə inversiyası mümkündür və bu da danışanın bu xüsusiyyətləri gözləməsi tələb olunur. Alman dilində finiti fel həmişə başlanğıcdan sonra ikinci yerdə yerləşir və fel əvvəli mövqə bir cümlə üzvünə bərabər olur. İngilis dilində söz sırası SVO modeli üzrə normativ qaydadır, ancaq VSO, OVS, SOV modelləri də istisna olunmur. Rus dilində də SVO, VSO, VOS, OVS, SOV, OSV modelləri mövcuddur”.

A.V. Tsimmerlinq qeyd edir ki, N. Xomskinin və Rus dili tədqiqatçılarının fikrincə, ingilis və rus dillərində söz sırası fərqlənmir. Lakin bəzi tədqiqatçılar sübut edirlər ki, rus dili sonradan belə söz sırası modelinə çevrilmişdir [11]. Bu barədə mübahisələrin məntiqi ondadır ki, bəzən sonradan qazanılan söz sırası dəqiqliyi ilə həm sinxron, həm də diaxron istiqamətdə öyrənilməsə, yanlış nəzəri nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ona görə də A.V. Tsimmerlinq rus dili sintaksisinin təcrübəli dilçilərinin tədqiqatlarına müraciət etmişdir.

O, məqalənin sonunda bu qənaətə gəlir: *“Söz sırası sahəsindəki böyük nailiyyətlərə baxamayaraq, müasir dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı tətbiq olunan yanaşmalar, o cümlədən xətti yerləşmə tamlıq kriteriyasına cavab verir və təsdiqini tapır. Sintaktik tədqiqatların digər aktual vəzifəsi söz sırasının tipologiyasına məhdudlaşdırıcı və qeyri-məhdud yanaşmaların məcmusundan, eləcə də təbii dillərdə formal qrammatika sinifləri və skrembling növləri arasında əlaqəni aydınlaşdırır. Bu problemlərin həlli təkcə qrammatika hadisəsi kimi söz sırasının təbiətini daha yaxşı başa düşməyə deyil, həm də təbii dilin riyazi və təbiət elmi obyektinə kimi vəziyyətini düzgün qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir”* [11].

Dünya dillərində söz sırası müxtəlif aspektlərdə tədqiq olunmuşdur. Problemə yanaşma üsulundan asılı olaraq müxtəlif nəticələr əldə olunmuşdur. Bu cəhətdən M. Drayer və Xokinsin sola və sağa budaqlanma konsepsiyası maraqlıdır. Onların nəzəriyyəsinə görə sağa budaqlanan dillərdə sözlər qrupu xəbərdən sonra gəlir. Sağa doğru budaqlanmaya slavyan, german, roman, semit və sair dillər daxildir. Sola budaqlanan dillərdə isə asılı sözlər qrupu xəbərdən əvvəl gəlir. Buraya altay, hindoiran, qafqaz və sair dillər daxildir. Bu konsepsiya bir çox dillərin qeyd olunan aspektdə təhlilini əhatə edə bilmədiyinə görə tənqiddə məruz qalmışdır [8]. M. Drayerin söz sıraları arasında korrelyatlar, yəni qarşılıqlı əlqələr haqqında apardığı tədqiqat da diqqəti cəlb edir. O, dilləri 6 böyük areala bölərək (Afrika, Avrasiya, Cənub-Şərqi Asiya və Okeaniya, Şimali Amerika və Cənubi Amerika) hansı söz sırası xüsusiyyətinin universal, hansının isə sırf konkret areala aid olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışır [5, s.81-138]. Maraqlıdır ki, tədqiqatçı söz sırası modelinin müəyyənləşdirilməsində statistik hesablamaları əsas tutaraq baza olaraq fel tərkibində fel ilə tamamlıq arasındakı qarşılıqlı sıranın birinciliyini qeyd edir. Digər sıra tipləri onlarla müqayisə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya dillərində nitq xətti olsa da söz sırası bu xəttilik daxilində müxtəlif əlamətlərə malikdir. Aparılan ilkin tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu xüsusiyyət dildəyiçicilərindən asılı olaraq müxtəlif cür formalaşmışdır. Bu kontekstdə söz birləşmələri və cümlələr eyni dilin müvafiq qanunauyğunluqları ilə tənzimlənir [8]. Dildə söz

sirasının əsaslı şəkildə tədqiqi XX əsrin 50-ci illərindən başlasa da onun tarixi qədim yunan filosoflarından başlayır. S.V. Vasilyevna bununla əlaqədar yazır: *“Söz sırası dilçiliyin mürəkkəb fenomenlərindən biridir. Dionisiya – Qalikarnas qədim yunan filosofu, (B.e.ə. I əsr) göstərirdi ki, ritorların və filosofların dilində sözlərin bölgüsü çox mühüm məsələdir. Ondan iki min il keçəndən sonra müasir dilçilərin qarşısında bu problem yenidən qalxdı; yeni suallar meydana gəldi və kommunikasiya nöqtəyi-nəzərindən həll olunmamış suallar ortaya çıxdı”* [8]. Qədim Yunan və Roma dilçilik məktəblərinin nümayəndələri cümləyə tamamlanmış fikir ifadə edən bir fenomen kimi baxmışlar. Bu kontekstdə sözlərin düzümü, yəni məna aktuallaşması baxımından sözlərin yerləşdirilməsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Əslində həmin filosoflar üslubiyyət və ritorika məsələlərindən bəhs edərkən bu problemləri görürdülər. Ancaq xüsusi tədqiqat obyektinə çevirmirdilər, yəni xüsusi tədqiqat obyektini kimi görmürdülər.

Dilin sintaktik strukturunun formalaşması onun təkamülü kontekstində daha aydın müşahidəyə gəlir. Cümlədə söz sırasını şərtləndirən komponentlərarası əlaqələnmə sisteminin qurulması dildəyiçicilərində məntiqi idrakın inkişafının təzahürü kimi özünü göstərir. Çünki dil də linqvistik məntiq üzərində qurulub və dilin struktur mühafizəkarlığı da bu modeli qazanıb. Əks təqdirdə fikrimizin dəqiq ifadəsi mümkün olmazdı. Belə əlaqələnmə fikirdən informasiyaya doğru böyük əlaqələnmə sistemini əhatə edir. Təbiət etibarı ilə söz sırası qrammatik mənanın bir hissəsini əhatə edir; morfoloji kateqoriyalar, köməkçi sözlər, intonasiya qrammatik kateqoriyanın digər hissəsini təşkil edir. Bu kontekstdə söz sırasının dəyişməsi fikrin dəyişməsinə, qrammatik vahidlərin başqa istiqamətə yönəlməsinə və ya fikrin linqvistik cəhətdən səhv ifadəsinə gətirib çıxarır.

Söz sırası kontekstində tema və rema münasibətləri söz sırasının dəyişilməsi ilə müşahidə olunsada fikrin daha dəqiq və təsirli ifadəsinə xidmət edir. Ona görə də cümlənin aktual üzvlənməsində və poeziya dilində söz sırasının dəyişməsi xüsusi olaraq müvafiq dilin qanunları daxilində baş verir. Məsələn: türk dillərində poeziyada təyinlə təyinolunan arasında elə bir sıx bağlılıq vardır ki, təyini bir sətirdə, təyinolunana da digər sətirdə saxlamaq olmaz. Eləcə də vasitəsiz qeyri-müəyyən tamamlılıqlarla xəbər arasına digər cümlə üzvü daxil ola bilməz. Bu əlamət istər poeziya, istərsə də cümlədə adi söz sıralanmasında gözlənilir. Akad. K.M. Abdullayev aktual üzvlənmədə söz sırası ilə bağlı yazır: *“Azərbaycan dili cümləsinin prinsip etibarı ilə kəskin, sabit, möhkəm söz sırasına malik olması aktual üzvlənmə elementlərinin təzahürü üçün çox münbit bir zəmin yaradır. İş burasındadır ki, sabit söz sırası zamanı aktuallaşma nəticəsində baş verən hər hansı yerdəyişmə cümlənin quruluşunda çox aydın və qabarıq şəkildə onun əsas səthindən fərqlənir.*

Beləliklə, cümlənin aktuallaşmış üzvü üçün (sonuncu) cümlədəki son mövqeyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu son mövqə bilavasitə xəbərdən əvvəlki mövqedir [2, s.100]. Cümlədə söz sırasının kommunikasiya məqsədlərindən asılı olaraq qeyd etdiyimiz məntiqdən qırağa çıxması mümkün məntiqiliyin təzahürü kimi qəbul olunur. Yəni, kommunikasiya prosesində aktuallaşma ehtiyacının yerinə yetirilməsi zəruri kənaraçıxmanı meydana gətirir,

nəticədə isə danışan düşüncülərini daha dəqiq ifadə etmək imkanı qazanır. Akad. K.M Abdullayev Azərbaycan dili söz sırasının bu aspektdə daha əlverişli olmasını göstərir. Yəni, Azərbaycan dili söz sırası ilə dilin öz təbiəti harmoniya yaradır və dilin bu aspektdəki imkanları üzə çıxır. Əslində dil vahidləri potensial vahid olduqları kimi, onun sintaktik strukturu da bu təbiətə malikdir; bu aspektdə aktual üzvlənmə strukturu qrammatik üzvlənmə ilə rəqabətə girə bilər.

Cümlədə söz sırası hər bir üzvün mövqeyi və daşdığı mənə ilə əlaqədardır. “Müasir Azərbaycan dili” kitabında ümumən cümlədə söz sırası ilə bağlı yazılır: “*Cümlə üzvlərinin hər birinin özünəməxsus mövqeyi onların ümumi sırasını müəyyən edir. Bu sıralanmada hər bir üzvün tutduğu mövqe onun mənası və qrammatik təbiətindən irəli gəlir*” [1, s.226].

Bəzi Türk dilləri içərisində söz sırasında fərqlərin meydana çıxması slavyan dillərinin təsiri ilə izah oluna bilər. Məsələn: Qaqauz dilində söz sırası “SVO”, yəni “subyekt-fel-obyekt” ardıcılığı ilə qurulur. Bu quruluş türk dillərində mövcud olan “SOV” sistemindən uzaqlaşaraq hind-avropa dilləri, o cümlədən rus dili söz sırasına uyğunlaşır. Bu areal dilçilik problemdir. Eləcə də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, rus dilində söz sırasının ingilis dilindəki struktura düşməsi də areal xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

Lakin Türk dillərində təyinlə təyinolunanın yeri dəqiq məlumdur, bunların yeri hətta poetik dildə aktual üzvlənmədə də dəyişməzdir.

Dünya dillərində söz sırasının bir bölgüsünü də ton və vurğuya görə aparırlar. Belə olan halda dilləri tonlu və vurğulu deyərək iki yerə bölürlər. Tonlu dillərdə dörd ton vardır: yüksək, ondan aşağı, aşağı və ən aşağı ton. Həmin dillərdə tonun dəyişməsi ilə sözlərin mənası da dəyişir. “*Bunun ən yaxşı nümunələrindən biri dörd tonlu Mandarin Çini ola bilər. Məsələn, sī (yüksək tonla) “fikir”, sī (düşən tonda) “dörd” və sī (aşağı enən və yüksələn tonla) “ölüm” deməkdir*” [7]. Tonlu dillərin görkəmli tədqiqatçısı Amerika dilçisi K. Pike-dir.

K. Pike tonlu dillərin xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd edir ki, tonlu dillər leksik cəhətdən təzadlı dillərdir; bu dillər hər bir hecanın nisbi yüksəkliyi baxımından səciyyəvidir: “*Cənub-Şərqi Asiyanın dilləri (Çin, Birma, Hind-Çini,Slam), Efiopiyanın qərbində və Saharadan cənubda Afrikanın dilləri (Sudan, Bantu, Buşman və Hottentot qrupları) və Meksikanın cənub-qərbində rast gəlinən (Mixteco, Mazateco, Amuzgo, Chatino, Chinanteco, Chocho, Cuicateco, Otomi, Tlapaneco, Trique və Zapoteco) və ABŞ-da (Navajo, Apache və s.). Şimali Amerikada danışılan müxtəlif tonlu dillər vardır*” [6, s.3]. O, həmin dillərin spesifik xüsusiyyəti kimi tonların leksik mənə fərqləndirici xüsusiyyətindən bəhs edir. Məsələn: Mixteco-zku “dağ”, zuku isə “fırça” deməkdir və onların arasında yeganə fərq birinci sözün orta tonlu heca ilə bitməsidir və ikinci söz aşağı tonda bitir. Digər tərəfdən tonallıq əsasında yaranan leksik kontrastlığın mahiyyətinə keçərək qeyd edir ki, “KONTRAST” dedikdə, funksional obyekt daxilində bir şeyin digərindən fərqli sistemə malik olduğunu nəzərdə tuturuq. K.L. Pike ton dillərinin digər bir xüsusiyyətini tonlararası fərqlərdə görür: “*Ton dillərinin bir mühüm ümumi xüsusiyyəti var: tonlarının nisbi yüksəkliyi. Müəyyən bir hecanın*

saniyədə vibrasiya sayını bilmək vacib deyil. Əhəmiyyətli xüsusiyyət hecanın əvvəlki və sonrakı hecalara nisbətə nisbi hündürlüyüdür. Daha doğrusu, konkret bir hecanın nitqin müəyyən kontekstində başqa hecalarla əlaqəsini bilmək lazımdır. Danışan istər kişi və ya qadın olsun. Onlar fərqli ümumi səs səviyyələrində danışsalar belə eyni tonlardan istifadə edir. Onlardan hər hansı biri bütövlükdə səsi endirərkən və ya qaldırarkən eyni tonları saxlaya bilir, çünki tonemik kontrastın mahiyyətini birbaşa kontekstdə hecaların nisbi hündürlüyü təşkil edir.

Burada müəyyən edildiyi kimi, ton dilinin hər bir hecası ən azı bir vahidin əhəmiyyətli səs tonunu daşıyır.

Çox vaxt nitqdəki sözlərin sayı ilə hecaların sayı arasında müəyyən bir korrelyasiya var. Mixteco bu tipə meyllidir; zuku sözündə olduğu kimi. Yuxarıdakı “Fırça 1” iki hecadan və iki tondan ibarətdir. Ancaq bəzi dillərdə hecanın birdən çox tonu ola bilər. Mazateco tez-tez iki tonlu hecalara malikdir” [6, s.4].

Nəticə. Apardığımız qısa icmalın nəticəsi olaraq qeyd etmək istərdik ki, dünya dillərində söz sırası modellərinin mövcudluğu sırf linqvistik (tipoloji) amillərlə yanaşı, konkret dildə danışan xalqın düşüncə tərzilə də bağlı ola bilər. Digər tərəfdən, konkret dildəki söz sırası modelindən hər hansı bir sapma yalnız praqmatik amillərlə deyil, həm də həmin düşüncə tərzindəki ehtimal olunan dəyişikliklərlə də bağlı ola bilər. Dil mədəniyyət hadisəsidir. İnsanların ictimai-siyasi praktikası artdıqca onların düşüncə tərzində baş verən dəyişikliklər fikrini ifadə baxımından daha optimal yollar axtarmağa məcbur edir. Bu da söz sırasına təsir edir. German və slavyan dillərində diaxron aspektdə müəyyənləşən söz sırasının dəyişməsi həm linqvistik, həm də ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Müasir dövrdə dünya dillərində söz sırası ilə bağlı bir sıra konsepsiyalar mövcuddur. Bunların içərisində C. Qrinberqin dünya dillərində söz sırası üçün müəyyənləşdirdiyi “kompleks” metod nəzəri dilçilikdə yüksək səviyyədə qəbul olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (1972), Müasir Azərbaycan dili, IV hissə (sintaksis). Bakı: Maarif, 475.
2. Abdullayev K.M. (1998), Azərbaycan Dili Sintaksisinin Nəzəri Problemləri. Bakı: Maarif, 280.
3. Гринберг Д. (2004), Антропологическая Лингвистика: Вводный курс. Москва: Едиториал УРСС, 224.
4. Садыкова Г.В. (2005). Порядок слов: функциональный аспект (на материале текстов электронных газет на русском и английском языках), 197.
5. Drayer M. (1992), Greenbergian Word Order Correlations. Language, Vol.68, No.1, 81-138.
6. Pike K.L. (1964), Tone Languages: A Technique for Determining the Number and Type of Pitch Contrasts in a Language, with Studies in Tonemic Substitution and Fusion, 187. The University of Michigan.

7. <https://lingvo.info/babylon/typology>
8. https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/PORYADOK_SLOV.html
9. Tomlin R. (1986), Basic Word Order: Functional principles. London: Croom Helm.
10. Hawkins J.A. (1983). Word Order Universals, 1st edition. Elsevier, New York: Academic Press.
11. Zimmerling A.B. <https://antonzimmerling.files.wordpress.com>